

RECENZJE / REVIEWS

***Sources on Jewish Self-Government in the Polish Lands from Its Inception to the Present*, red. François Guesnet, Jerzy Tomaszewski, Brill, Leiden–Boston 2022, ss. XXXI + 694.**

Zbiór tekstów źródłowych dotyczących samorządu żydowskiego na ziemiach polskich to przygotowywana od lat, długo wyczekiwana publikacja. Jak można przeczytać we wstępnych podziękowaniach, koncepcja książki powstała w wyniku dyskusji dwóch badaczy, Artura Markowskiego i Marcina Sobonia, z późniejszymi redaktorami tomu, François Guesnetem oraz Jerzym Tomaszewskim (zmarłym w listopadzie 2014). Kształt książki był również omawiany przez specjalistów – autorów poszczególnych części – podczas dwudniowych warsztatów, które odbyły się w 2009 r. na Uniwersytecie Warszawskim. Tom został zadedykowany zmarłemu w 2011 r. Jakubowi Goldbergowi, który także brał udział w pracach, a którego badania nad samorządem żydowskim i wiedza dotycząca historii Żydów polskich były inspiracją dla uczestników projektu.

Publikacja obejmuje bardzo długi, blisko tysiącletni okres dziejów. Koncentruje się na obszarach Europy Środkowo-Wschodniej, przede wszystkim na terenach Polski i Litwy, gdzie od końca średniowiecza powstawały wspólnoty aszkenazyjskie. W tym czasie tereny te znajdowały się w różnych granicach państwowych i przechodziły pod różne panowania. Jak zauważa François Guesnet we wstępie, tom pokazuje, że lokalne gminy żydowskie stanowiły, mimo tych wszystkich zmian, trwałe struktury prawne, polityczne i społeczne. Ciągłość ram prawnych i politycznych, złożona struktura, wpływ na żydowską działalność polityczną, udział w kształtowaniu życia religijnego i własnej tożsamości to wyjątkowe, najbardziej specyficzne cechy samorządności żydowskiej w okresie diaspory.

Jak pisze wydawca we wstępie, od samego początku samorządność żydowska łączyła praktyki samorządności nieżydowskiej z przepisami żydowskimi, znanymi jako *takanot szum*, które wykształciły się na terenach niemieckich w średniowieczu po zniszczeniach spowodowanych przez krzyżowców. Ramy prawne niezbędne do rozwoju gmin żydowskich

stworzone były przez opierające się na prawie magdeburskim przywileje wystawiane przez władze nieżydowskie. Mając na celu przyciągnięcie żydowskich osadników, przywileje rozszerzały wydatnie zakres sądownictwa żydowskiego, przyznawały swobody ekonomiczne i chroniły Żydów przed oskarżeniami. To pozwoliło na stały rozwój gmin żydowskich i tworzenie trwałych instytucji samorządowych. Rozwój samorządu żydowskiego w Rzeczypospolitej był więc – jak trafnie zauważa autor wstępu – wynikiem splotu żydowskich oraz nieżydowskich tradycji prawnych i politycznych i może być przykładem „zawikłanej” historii. Konsekwencją takiej optyki jest umieszczenie w tomie zarówno źródeł „wewnętrznych” wytwarzanych przez instytucje żydowskie i powstających w językach żydowskich, jak i „zewnętrznych”, których wystawcami były władze nieżydowskie i które zostały spisane w językach nieżydowskich.

Od końca XVI w. lokalna samorządność żydowska została poszerzona o ponadgminne zjazdy delegatów gmin i prowincji w ramach sejmów żydowskich (waadów) w Koronie i na Litwie. Zamieszczone we wstępie stwierdzenie o ustanowieniu waadów przez władze w celu rozdziału podatków należnych Skarbowi Rzeczypospolitej jest jednak tylko częściowo prawdziwe. Geneza tej instytucji jest bardziej skomplikowana i najprawdopodobniej wiąże się z ponadgminnymi zjazdami rabinów, odbywającymi się pół wieku przed przyjęciem ryczałtowego systemu płacenia pogłównego żydowskiego, które rzeczywiście później było rozdzielane i pobierane przez sejmy żydowskie. Zgodzić się natomiast można z konstatacją, że regularne zjazdy waadów przyczyniły się do powstania oligarchicznych elit żydowskich, których przywództwo nie było kwestionowane w ciągu XVIII w. m.in. dzięki ścisłym ekonomicznym i politycznym związkom ze szlachtą i magnaterią oraz duchowieństwem Rzeczypospolitej. Wyzwania dla ustalonej hierarchii władzy w gminach żydowskich przyniósł rozwój chasydyzmu w XIX w. Kolejnymi czynnikami rozsadzającymi spójność wspólnot żydowskich było pojawienie się elit społecznych utożsamiających się z nieżydowskimi wartościami, dążących do integracji społecznej i kulturowej.

Ważną cezurą w historii samorządności żydowskiej na ziemiach polskich, wskazaną przez autora wstępu, były rozbiory Rzeczypospolitej. Niewątpliwie położyły one kres staremu porządkowi politycznemu, dyskusyjne wydaje mi się jednak, czy rzeczywiście miały tak przełomowe znaczenie dla lokalnych struktur gminnych, stanowiących fundament i najważniejszy element samorządności żydowskiej.

W publikacji zastosowany został układ chronologiczny i geograficzny. Książka składa się z dziesięciu rozdziałów, z których każdy zawiera krótkie wprowadzenie omawiające charakter epoki i główne cechy samorządu żydowskiego w danym okresie, bibliografię oraz teksty źródłowe w tłumaczeniu na język angielski. Oryginalne teksty zostały spisane w wielu językach: hebrajskim, jidysz, łacińskim, (staro)polskim, rosyjskim i niemieckim. Niektóre teksty zaczerpnięto z wcześniejszych tłumaczeń na język angielski.

Rozdział dotyczący średniowiecza, autorstwa Hanny Zaremskiej, pokazuje stopniowy rozwój instytucji wspólnotowych, takich jak cmentarze czy miejsca modlitwy, oraz sukcesywne wypracowywanie relacji z właścicielami terenów i miejscowymi społecznościami nieżydowskimi. Jednak zachowane źródła nie pozwalają mówić o zinstytucjonalizowanym samorządzie żydowskim, a przywilej Bolesława Pobożnego (1264) nic nie wspomina o samorządzie gminnym.

Okres nowożytny przynosi rozwój gminy żydowskiej z jej szerokim zakresem władzy opartej na przywilejach królewskich i szlacheckich. Autor tego rozdziału, Adam Teller, trafnie wskazuje, że władza ta z jednej strony wyrastała z żydowskich tradycji religijnych i prawnych, rozwijających się w gminach europejskich przy niewielkim udziale ze strony nie-Żydów, a z drugiej strony opierała się na nieżydowskich władzach politycznych Rzeczypospolitej. Okres nowożytny miał fundamentalne znaczenie dla wykształcenia się skomplikowanego modelu samorządności gminnej, a rozdział poświęcony temu zagadnieniu stara się pokazać funkcjonowanie i przeobrażenia tego systemu do momentu rozwiązania sejmów żydowskich (1764) i pierwszego rozbioru (1772). Żałować jedynie można, że wśród zamieszczonych w tym rozdziale tekstów nie znalazł się żaden pokazujący funkcjonowanie samorządności żydowskiej na poziomie prowincji (np. Wielkopolski, dla której zachowały się materiały źródłowe), świadczącej o regionalnej współpracy między gminami, ważnej dla kształtowania poczucia odrębności poszczególnych regionów żydowskich Rzeczypospolitej. Znakomitych materiałów dostarcza tu publikacja Adama Kaźmierczyka i Przemysława Zarubina *Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII–XVIII wiek)*. *Źródła* (Kraków 2019).

Okres przełomu XVIII i XIX w., od roku 1772 do 1815, został ujęty w osobny rozdział, którego autorką jest Cornelia Aust. Wydzielenie takiego rozdziału wydaje mi się bardzo dobrym pomysłem, gdyż zazwyczaj okres ten „wpada” między dwie sąsiadujące epoki i jego specyfika nie jest należycie

przedstawiana w opracowaniach czy wyborach źródeł. Wśród zamieszczonych tekstów znajdują się projekty reformy położenia Żydów wysuwane w dobie Sejmu Czteroletniego, a także pierwsze regulacje władz zaborczych oraz władz Księstwa Warszawskiego dotyczące Żydów.

Okres rozbiorów – od kongresu wiedeńskiego (1815) do I wojny światowej – podzielony został geograficznie. Autorami poszczególnych rozdziałów są: Michael K. Schulz (zabór pruski), Waław Wierzbieniec (Galicja), Artur Markowski (Królestwo Polskie) oraz Andrei Zamoiski (ziemie zabrane, czyli w wyniku rozbiorów wcielone bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego). Mimo różnych dróg rozwoju tych terenów autorzy wskazują na pewne wspólne elementy polityki wobec samorządności żydowskiej: próby ingerencji państwa w sprawy gminne na fali ogólnej modernizacji administracji, opracowywanie strategii integracji większej liczby Żydów, a także dążenie do zebrania i uporządkowania ogólnej wiedzy o Żydach, zwłaszcza o strukturze, funkcjach administracyjnych i finansach gminnych.

Kolejny rozdział poświęcony jest samorządowi żydowskiemu na ziemiach polskich podczas I wojny światowej i w okresie międzywojennym (1914–1939), a jego autorem jest Piotr Kendziorek. Materiały źródłowe zawarte w tym rozdziale pokazują polaryzację społeczności żydowskich oraz dalsze próby ze strony władz państwowych i ustawodawców, by ograniczyć żydowskie aspiracje autonomiczne. Podobnie po okresie Zagłady, kiedy doszło do prawie całkowitego zniszczenia życia żydowskiego w Europie Wschodniej, władze państwowe określiły ramy prawne dla rozwoju wspólnot żydowskich. Autorami rozdziału poświęconego samorządowi żydowskiemu po II wojnie światowej (1944–2020) są August Grabski i Piotr Grudka.

Ostatni rozdział, autorstwa Marcina Urynowicza, wyłamuje się z porządku chronologicznego i poświęcony jest okresowi II wojny światowej. Wprowadzone przez nazistów judenraty, które miały ułatwić okupację i prześladowania ludności żydowskiej, trudno uznać za instytucje samorządowe. Żydzi wobec niesłychanej brutalności okupantów tworzyli instytucje samopomocowe – niekiedy w jakimś stopniu współpracujące z judenratami lub działające niezależnie od nich – kierując się przede wszystkim poczuciem obowiązku i odpowiedzialnością, a także czerpiąc z doświadczenia wyniesionego z wielowiekowej samorządności gminnej. Jak wyjaśnia redaktor we wstępie, rozdział ten został umieszczony na końcu tomu, by nie stwarzać wrażenia, że okres Zagłady, który przyniósł zniszczenie całej cywilizacji, kontynuuje długą tradycję samorządności

żydowskiej. To tłumaczy opatrzenie rozdziału tytułem „Epilog”, choć tak naprawdę okres ten nie stanowi epilogu życia żydowskiego w Polsce. Takie rozwiązanie wydaje mi się trafne, choć można by się zastanowić nad innym zatytułowaniem tego rozdziału, bardziej podkreślającym, że była to namiastka samorządności, a nie jej koniec.

Recenzowany tom zawiera blisko 350 starannie przetłumaczonych i opracowanych tekstów. Dobór materiałów pokazuje wiele wymiarów i cech samorządności żydowskiej, a ich układ chronologiczny pozwala obserwować jej przemiany. Jedną z najważniejszych cech jest znaczenie lokalnych gmin, które od okresu nowożytnego stanowią główny rdzeń samorządności żydowskiej oraz punkt oparcia dla żydowskiego życia społecznego, religijnego i politycznego. Tom pokazuje instytucjonalizację nieformalnych grup „starszych” w czasach średniowiecznych oraz narastającą w późniejszym okresie złożoność struktur gminnych, na które składały się różnorodne urzędy i funkcje, ciała kolegialne, rabinat czy bractwa. Dodatkowym elementem była postępująca ingerencja władz państwowych, przy czym podstawowym sposobem nadzoru nad ludnością żydowską było kontrolowanie gmin. Inny aspekt funkcjonowania samorządności żydowskiej pokazują struktury ponadgminne i związane z nimi elity polityczne żydowskiej Korony i Litwy.

Publikacja opatrzona jest słowniczkiem, w którym znalazły się przede wszystkim terminy żydowskie (nazwy urzędów, instytucji, świąt), ale także określenia związane z administracją nieżydowską (nazwy urzędów czy jednostek administracyjnych), rejony geograficzne, jednostki monetarne (tu drobna uwaga: zamiast „grzywień” powinna być „grzywna”). Indeks zamykający tom zawiera hasła geograficzne, osobowe i rzeczowe.

Recenzowany tom stanowi cenne wydawnictwo, w którym widoczny jest namysł i duża praca redaktorów, autorów i tłumaczy. Moją wątpliwość budzi jednak daleko idące „preparowanie” publikowanych tekstów. Można oczywiście zrozumieć to, że całe fragmenty są „wyjmowane” z większej całości, zwłaszcza przy tekstach niezupełnie poświęconych kwestiom żydowskim. Wątpliwości budzi natomiast „wycinanie” fragmentów wewnątrz tekstów i tworzenie jakby nowej całości. Przykładem mogą być projekty reform położenia ludności żydowskiej powstające w okresie Sejmu Czteroletniego czy liczący 73 punkty statut wileńskiego bractwa pogrzebowego z 1670 r., z których opublikowano jedynie 14 – i to fragmentarycznie. Można się tu zastanawiać, w jakim stopniu pozostawione części oddają treść i charakter całego dokumentu i czy nie lepszym rozwiązaniem

byłoby dobranie takich partii tekstu, które objętością odpowiadałyby założeniom wydawnictwa.

Mimo powyższych wątpliwości publikację należy uznać za bardzo potrzebną. Umożliwia ona angielskojęzycznym czytelnikom sięgnięcie do materiałów wcześniej niedostępnych językowo, a przede wszystkim pozwala włączyć/wprowadzić historię Żydów polskich do dydaktyki uniwersyteckiej na świecie.

Anna Michałowska-Mycielska <https://orcid.org/0000-0002-7007-5767>

Uniwersytet Warszawski, Wydział Historii
a.michalowska@uw.edu.pl